

Islamitische rituelen rond de dood

Een verkenning voor geestelijk verzorgers

Door: Claudia Venhorst*

Er is niet één islamitische praktijk rond rituelen. Claudia Venhorst laat in dit artikel zien dat er verschillende moslimgemeenschappen zijn in Nederland met elk een eigen dynamiek tussen voorschrift en praxis. Ze illustreert haar verhaal met concrete voorbeelden. Zo wil ze de bewustwording van de diversiteit stimuleren.

Het is een dynamische context waarin geestelijk verzorgers binnen ziekenhuizen werken. Een rijke schakering aan levensbeschouwelijke opvattingen draagt zeker bij aan die dynamiek. Aan de geestelijk verzorger de uitdaging zich steeds bewust te zijn van maatschappelijke veranderingen en dit bewustzijn in gepaste zorg te vertalen.

Heteropraxis binnen één (geinstitutionaliseerde) religie is niet altijd eenvoudig te doorgronden. De islam kent op het gebied van sterven en begraven ogenschijnlijk heldere en eenduidige voorschriften. De praktijk is echter divers. Dergelijke discrepanties tussen voorschriften en praxis werken verwarrend. Voor wie werkt met moslims in een situatie van overlijden is het belangrijk in die complexiteit inzicht te verwerven met het oog op een werkbaar situatie.

In dit artikel richt ik me op de praxis rond één concrete dodenrite: de lijkwassing, die wordt afgesloten met het wikkelen van het lichaam in de lijkwade. Deze rite wordt bij overlijden in Nederland altijd hier uitgevoerd, ongeacht waar de dode wordt begraven (in Nederland of in het land van herkomst). De praktijkvoorbeelden en vra-

gen komen voort uit lopend onderzoek naar rituelen rond de dood (interviews en observaties) in de periode 2009-2012. De locatie van onderzoek is gelegen buiten de grootstedelijke context, namelijk de Limburgse gemeente Venlo.¹ Deze kleinstedelijke context kent haar eigen praktijk, omdat kleine moslimgemeenschappen aangewezen zijn op elkaar en op faciliteiten van de grotere groepen. Het is een context die in onderzoek nogal eens onderbelicht blijft.

Wat is islam? Wie zijn de moslims?

In het ziekenhuis in Venlo komt een Afghaanse man vrij plotseling te overlijden. Zijn vrouw en (bijna) volwassen dochters zijn er behoorlijk van ondersteboven. Bij alle emoties die bij een overlijden komen kijken, ontstaat er ook een lichte paniek over de te volgen procedure. Ze weten weliswaar in grote lijnen wat er moet gebeuren, zoals de rituele wassing en de begrafenis, maar in Afghanistan is de organisatie en uitvoering ervan vooral een mannenaangelegenheid. Na het doorlopen van de asielpcedure heeft het gezin een aantal jaar geleden een woning toegewezen gekregen in Venlo. Aan het bezoeken van een van de Turkse of Marok-

kaanse moskeeën in de stad zijn ze nooit toegekomen, waardoor ze ook geen onderdeel uitmaken van een grotere islamitische gemeenschap in Venlo. Ze hebben in hun directe omgeving niemand om op terug te vallen als het gaat om regels en mogelijkheden rond dit overlijden. Het ziekenhuispersoneel en de geestelijk verzorgers houden afstand, omdat hen is geleerd dat 'moslims alles zelf doen'. Uiteindelijk is dat ook hier het geval. Familieleden elders in Nederland spreken hun netwerk aan om de overledene op de juiste manier op zijn laatste reis te begeleiden.

In Nederland is het aantal moslims in de laatste decennia sterk gegroeid en daarmee ook het aantal moslims dat in het ziekenhuis overlijdt. Voor medewerkers en geestelijk verzorgers in een ziekenhuis is het niet altijd eenvoudig om bruikbare informatie te vergaren over de islam en de regels en gebruiken rond het sterven en de dood. Literatuur rond het onderwerp lijkt sterk gericht op islam als een religie van uniforme regels en voorschriften. Introducties rond de religie zijn bijna zonder uitzondering opgebouwd rond de bekende vijf zuilen en de islamitische wetgeving. De rituele praxis rond de dood wordt veelal slechts aangestipt, waardoor een eenzijdig en wat simplistisch beeld ontstaat.

Een beter inzicht is pas mogelijk als behalve aan de islamitische regelgeving, dat wat door religieuze autoriteiten wordt voorgeschreven op basis van de Koran en de overleveringen, er ook aandacht is voor de concrete praxis rond sterven en begraven. *Wie zijn de moslims* is een onderliggende vraag, zonder eenduidig antwoord. Er is in de praktijk geen sprake van één moslimgemeenschap, ook al wordt er vaak wel naar verwezen; niet in de laatste plaats door moslims zelf. De praktijk laat echter zien dat er, ondanks op het eerste gezicht vrij eenduidige regels, sprake is van een diverse praktijk, gevoed door een diversiteit aan moslims en een verscheidenheid aan contexten.

Diversiteit: Moslims in Nederland, moslims in Venlo

In een woonkamer verzamelt zich eens per maand een groepje vrouwen om samen de Koran te bestuderen en te bespreken. Het is een bont gezelschap in uiterlijke verschijning (behoudend gekleed of juist in uitbundige kleuren, al dan niet met hoofddoek), zeer verschillende persoonlijkheden (van onwrikbare vroomheid tot oprechte twijfel) en uiteenlopende etnische achtergronden (o.a. een Nederlandse bekeerlinge, Turks, Marokkaans, Egyptisch, Somalisch, Surinaams). In het Nederlands praten en discussiëren de vrouwen over uiteenlopende onderwerpen uit de Koran.

Een bezoek van de vrouw die de rituele wassing van de doden coördineert in de lokale Marokkaanse moskee, maakt de tongen goed los. De dood is geen gemakkelijk onderwerp, maar de beschrijving van een concreet ritueel maakt het gemakkelijker om er over te praten. Al snel blijkt dat, hoewel het ritueel in grote lijnen overeenkomt, er verschillende gebruiken bestaan die gepassioneerd als echt islamitische worden beschreven, terwijl ze door anderen als bijgeloof worden afgedaan. De gemoederen lopen hoog op, omdat iedereen zich realiseert eigenlijk weinig te weten en velen van hen geen traditie of gemeenschap hebben waarop ze kunnen terugvallen.

In Nederland wonen naar schatting van het CBS (2007) zo'n 857.000 moslims, die zich in ruwweg vier fasen in Nederland hebben gevestigd (Koningsveld & Shadid 2008, 22-23). Allereerst zijn er kleine groepen moslims uit Indonesië en Suriname die naar Nederland komen in het kader van de dekolonisatie. Het aantal moslims groeit sterk met de komst van arbeidsmigranten uit Turkije, Marokko en Tunesië vanaf de jaren 1960. Vanaf 1974 worden nauwelijks nog arbeidsvergunningen afgegeven en zijn het voornamelijk de vrouwen en kinderen van deze arbeidsmigranten die zich in Nederland vestigen. Later, met name in de jaren negentig, zijn het moslims uit landen als Irak, Iran, Afghanistan en Somalië die onder druk van politieke omstandigheden hun toevlucht tot Nederland zoeken.

Ook de gemeente Venlo herbergt een diversiteit van moslims uit deze vier migratiefasen.

Naast nieuwkomers is er ook sprake van een tweede en derde generatie moslims, geboren en getogen in Nederland, die volop deel uitmaken van de samenleving. En is er een kleine groep autochtone bekeerlingen. Er worden huwelijken gesloten die islamitische en niet-islamitische partners en families met elkaar verbinden. Deze diversiteit heeft zowel religieuze als sociale dimensies. De eenzijdige aandacht voor getalsmatig de grootste groepen, moslims van Turkse en Marokkaanse origine, verhult de diversiteit die binnen de Nederlandse moslimgemeenschap een gegeven is. De islambeleving van diverse moslims in Nederland wordt onder andere bepaald door tradities en stromingen in de herkomstlanden maar is ook door migratie beïnvloed. De omstandigheden (sociaal, religieus, economisch en politiek) in Nederland zijn ook van invloed. Wat betekent het concreet voor de manier waarop rituelen worden uitgevoerd en beleefd?

De lijkwassing: rituele orde en praktijk

De rituele wassing van de doden moet worden uitgevoerd door een moslim die op de hoogte is van de regels. In principe wordt een overleden man gewassen door mannen en een vrouw door vrouwen. Een vrouw mag tevens haar echtgenoot wassen en ook een kind kan door volwassenen van een andere sekse gewassen worden. Volgens de islamitische wetgeving voltrekt de rituele orde zich in grote lijnen als volgt. Eerst worden alle onzuiverheden van het lichaam gewassen. Het is aanbevolen de *wudu* (kleine wassing zoals die ook voor het gebed wordt gedaan) te verrichten waarbij de handen en armen tot de elleboog, voeten, gezicht nek en oren worden gewassen alvorens de *ghusl* (grote wassing) te beginnen. Het gehele lichaam dient een oneven aantal keren gewassen te worden, meestal drie keer maar, wanneer nodig, vijf of zeven maal

(Dessing 2001). Het water voor de wassing kan worden aangelengd met reukwater, kruiden, rozenwater, lotus of kamfer. Na de laatste wassing wordt het lichaam afgedroogd en worden de lichaamsholten afgesloten met watten. Vervolgens wordt het in eenvoudige witte katoenen doeken gewikkeld – voor de man drie en voor de vrouw vijf – wat de gelijkheid van allen tegenover God symboliseert (Shadid & Koningsveld 2008). Dit alles gebeurt met de grootst mogelijke voorzichtigheid, daar men sterk gelooft dat de overledene in deze fase zich bewust is van wat er gebeurt. De overledene kan zo in reine staat voor God verschijnen.

In de *fiqh* - islamitische jurisprudentie op basis van de sharia - treffen we veelal zeer gedetailleerde beschrijvingen over het hoe en door wie de rituele lijkwassing moet worden verricht, over het wikkelen in de lijkwade en over hoe het begrafenisgebed moet worden uitgevoerd. De rituele reiniging van een dode is een van de collectieve plichten (*fard kifâya*) van de moslimgemeenschap. De *fiqh* laat ook zien dat de diverse wetscholen op detailniveau verschillen in regelgeving betreffende deze rituelen.²

Wat opvalt in de beschikbare literatuur is de sterke nadruk op de gedetailleerde islamitische regels die de structuur van het ritueel bepalen. De voor sterfenden en betrokkenen ook zo belangrijke geestelijke aspecten, de betekenis van de rituelen, lijken zo aan het oog te worden onttrokken. Dergelijke aspecten worden overgedragen in een rijke mondiale traditie waarin religieuze, culturele en familiegebruiken door elkaar lopen. In het uitvoeren van de rituele orde zien we een diverse praxis vorm krijgen, een heteropraxis die gevormd wordt door de verschillende etnische, sociale, culturele en religieuze achtergronden van de moslims die in Venlo wonen.

Tijdens verblijf in Damascus voor haar studie Arabisch, ontmoet de Nederlandse Rianne de Syrische man waar

mee ze later zal trouwen. In Nederland krijgen ze hun eerste kind dat na een kort ziekbed komt te overlijden. De man zoekt houvast in een strikte naleving van de islamitische regels en belt voortdurend met zijn familie in Syrië omdat hij zich in Nederland door niet-moslims voelt omringd.

Rianne bekeerde zich voor haar huwelijk tot de islam en is regelvast maar voelt ook de behoefte van haar ouders om bij het afscheid van hun kleindochter betrokken te worden. Via een vriendin van de korangroep wordt iemand geregeld die ervaring heeft met de rituele wasing en deze stelt ook voor de (niet-islamitische) ouders van Rianne erbij te betrekken. Het ritueel biedt de betrokkenen een intieme manier van afscheid nemen. De wasster neemt de leiding en stuurt Rianne, haar man en ouders aan. De islamitische begrafenis, een meer openbare aangelegenheid, liet nauwelijks ruimte voor niet-moslims en vrouwen om afscheid te nemen.

De confrontatie met de dood in een 'vreemde' context brengt veel onzekerheden met zich mee. Met name buiten de grote steden doet zich geregeld de situatie voor, dat de lijkwassers (noodgedwongen) tot een andere geloofsrichting of cultuur behoren dan de overledene, wat onvermijdelijk tot conflicten leidt. Zulke conflicten zijn op te vatten als 'diagnostische gebeurtenissen' (Venbrux 1995). Ze brengen aan de oppervlakte wat voor de betrokkenen van cruciaal belang is, maar wat anders dan in zulke situaties onuitgesproken blijft. Ze brengen ons op het spoor van welke gebruiken en geloofsopvattingen voor de diverse moslims van uiteenlopende achtergrond er het meest toe doen.

Bewust worden van diversiteit: verkenningen voor geestelijk verzorgers

Ik presenteer hier vooral voorbeelden, achtergronden en vragen. Vragen waarop veelal geen eenduidige antwoorden mogelijk zijn en dat is een realiteit waarmee je moet werken.

Moslims en hun gemeenschappen zijn divers en niet statisch. Er is sprake van verscheidenheid onder moslims, verschillende migratiemotieven, van traditie en transformatie in veranderende contexten en van secularisatie. Al deze elementen zijn van invloed op vormgeving, uitvoering en beleving van islamitische rituelen in Nederland.

Inzicht in een divers beeld - en daarmee meer reëel beeld - van moslims in verschillende Nederlands contexten, kan geestelijk verzorgers op weg helpen hun betrokkenheid bij deze groepen werkbaar te maken. Hiervoor is het belangrijk inzichten in de heterodoxe praktijk te verwerven en niet enkel uit de uniforme regels van de orthodoxie of de grootstedelijke context. Het bemiddelingsproces van rituelen en omgang met de dood krijgt in de kleinstedelijke omgeving onder andere vorm in gespreksgroepen (zoals de eerder genoemde korangroep voor vrouwen in Venlo). Ook geestelijk verzorgers kunnen hier hun licht opsteken en bruikbare inzichten verwerven.

Door beschikbaar te zijn als breed georiënteerde gesprekspartners kan men waar nodig een bemiddelende of faciliterende rol vervullen. Terughoudendheid is gepast waar het moslims betreft die rond overlijden 'alles zelf doen'; anderen zijn wellicht meer gebaat bij een houding waarin de geestelijk verzorger meer actief aftast welke ondersteuning gewenst is.

** Drs. Claudia Venhorst doet als buitenpromovenda onderzoek naar islamitische dodenritten in Nederland. Tevens verzorgt zij voor div-communicatie.nl trainings- en adviestrajecten op het gebied van diversiteit en communicatie.
E-mail: claudiavenhorst@div-communicatie.nl*

Literatuur

- Bot, Marrie (1998): *Een laatste groet. Uitvaart- en rouwrituelen in multicultureel Nederland*. Rotterdam: Marrie Bot.
- Campo, Juan Eduard (2006): *Muslim ways of death: Between the prescribed and the performed*. In Garces-Foley, Kathleen (red.) (2006): *Death and religion in a changing world*. New York: M.E. Sharpe.

-
- Dessing, Nathal M. (2001): *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage and Death among Muslims in the Netherlands*. Leuven: Peeters.
- Herten, Marieke van & Otten Ferdy (2007): *Naar een nieuwe schatting van het aantal islamieten in Nederland*. In CBS Bevolkingstrends (2007), 3^e kwartaal.
- Quartier, Thomas (2010): *Deathbed rituals: Roles of spiritual caregivers in Dutch hospitals*. In: *Mortality* 15: 2 (2010), 107-121.
- Shadid, Wasif & van Koningsveld, Sjoerd (2008): *Islam in Nederland en België*. Leuven: Peeters.
- Venbrux, Eric (1995): *A Death in the Tiwi Islands: Conflict, Ritual and Social Life in an Australian Aboriginal Community*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wojtkowiak, Joanna & Wiegers, Gerard (2008): *Muslims doen het helemaal zelf. Veranderende islamitische uitvaartrituelen in Nederland*. In: Venbrux, E., Bolt, S. en Heessels M. (red.) (2008): *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*. Zoetermeer: Meinema.

Noten

- 1 De gemeente Venlo bestaat na de gemeentelijke herindeling per 01-01-2010 uit: Venlo (65.453), Tegelen (19.337), Belfeld (5.449), Arcen, Velden en Lomm (8.681). Cijfers CBS.
- 2 Binnen de soennitische islam zijn in het verleden wetscholen ontstaan rond de namen van vier beroemde wetgeleerden: Malikiëten, Hanafieten, Sjafieten, Hanbalieten. Elke school ontwikkelt een theoretisch stamien met behulp waarvan op geldige wijze bepalingen uit religieuze bronnen kunnen worden afgeleid. Een wetschool is een bepaalde, officieel erkende interpretatie van de richtlijnen van de Koran en de uitspraken en daden van de profeet. Het gaat niet om fundamentele maar om graduele verschillen (Shadid & van Koningsveld 2008, 39).